

Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları

Mehmet Demirtaş*

Özet

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Rusya'nın işgal ettiği veya güvenlik zaafiyetine uğrayan yerlerden kitlesel göçler gerçekleşmiştir. Göçlere muhatap olan yüz binlerce insan gerek yol boyunca, gerekse geçici iskân bölgelerinde büyük sıkıntılara maruz kalmışlardır. Göçmenlerin söz konusu sıkıntıları iskân edilmelerinden sonra da kısmen devam etmiştir. Bu makalede, Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı'nın nispeten güvenli bölgelerine gelen göçmenlerin yaşadıkları sıkıntılar vurgulanarak, devletin bu sıkıntıları ortadan kaldırmak amacıyla aldığı tedbirler üzerinde durulmuştur. Söz konusu döneme dair çalışmalarda ağırlıklı olarak sayısal veriler işlendiğinden, bu yazıda daha çok göçmenlerin çektikleri sıkıntılara ayrıntılı bir şekilde yer verilmesi uygun görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı, Kırım, Kafkasya, göç, göçmen, iskân.

Giriş

Kitlesel göçlerin, zora dayalı olduğu bilinmektedir. Bu tür göçler, bir devlet veya millet için sosyal, ekonomik, siyasi sonuçları başta olmak üzere, birçok sonucu bulunan ve çözülmesi zor, mecburiyet hali yüzünden büyük bir meseledir. Bunun dışında göç olgusu, aynı zamanda fert veya toplumları mal ve can güvenliğinden, vicdan hak ve hürriyetinden mahrum bırakan bir dünya görüşü ve telak-

* Yrd. Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Bitlis demirtasm@gmail.com

kisine karşı yapılan mücadelelerle ilgili insanî bir davadır. Bu sebeple diğer faktörler yanında özellikle ırk, din, mezhep ayrımı yüzünden fert ve toplumların ana vatanlarından göçe mecbur edilmeleri, insan haklarından mahrum bırakılmaları insanî ve medeni dünya görüşü ile bağdaşmamaktadır (Eren 1966: 5, 6).

XVIII. yüzyılda başlayan ve XIX. yüzyılda gittikçe hız kazanan, siyasi-dinî sebeplerden kaynaklanan bu göçlerin hemen hemen tümü Müslümanları kapsamaktadır. Göçler Osmanlı Devletinin sosyal, etnik ve dinî görünümüne önemli oranda etki yapmıştır.

XIX. yüzyılda meydana gelen kitlesel göçlerin temel sebeplerinden birisi, ırk ve din ayrımının, göç ettirmenin bir gerekçesi olarak algılanmasıdır (Karpat 2003: 6). Bu algıyı harekete geçiren faktörler ise savaşlardır. 1829 tarihinde yapılan Edirne Antlaşması ile Kafkasya'nın tamamında veya çeşitli bölgelerinde 375 sene süren Osmanlı hâkimiyeti sona ermiş, yalnızca merkezi Batum olan Acaristan Osmanlılarda kalmıştı. Dolayısıyla halkının büyük bölümü Müslüman olan Kafkasya'nın hâkimiyeti Rusya'ya geçmişti (Bilge 2005: 193, Saydam 1997: 44). Söz konusu tarihten itibaren gerek Ruslara karşı zaman zaman meydana gelen direnişler ve başkaldırıları (Saydam 1997: 46, Akçora 1996: 47, 48), gerekse Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan savaşlar sebebiyle Rusya'nın Kafkasya halkı üzerindeki baskıları yoğunlaşmıştır. Bu kapsamda XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen savaşlar ayrı bir yere sahiptir. Bunlar, yaptıkları etkiler ve meydana getirdikleri sonuçlar bakımından büyük önem taşıyan Kırım Savaşı (1853–1856) ile 93 Harbi olarak bilinen 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşıdır. Her iki taraf da oldukça büyük zararlara uğramış olmakla birlikte, özellikle 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti için her açıdan bir yıkımı ifade etmektedir. Çünkü bu savaştan sonra devletin geleceğini doğrudan etkileyen büyük bir nüfus hareketi yaşanmıştır (Habiçoğlu 1993: 150, B. Yıldız 2006: 4). Bu süreçte, çoğu Türk olmak üzere 250.000 ila 300.000 Müslümanın öldüğünü ve 1,5 milyon kadarının da Osmanlı topraklarına sığınmak mecburiyetinde kaldığını (Karpat 2003: 118, Demirel 2008b: 35) hatırdan tutmak gerekir. Osmanlı memleketine doğru göç eden bu insanlar büyük sıkıntılara maruz kalmışlardır.

Göçmenlerin Karşılaştıkları Sıkıntılar

a. Yol Boyunca Yaşanan Sorunlar

Gerek Kırım Savaşı gerekse 93 Harbi esnasında ve sonrasında Osmanlı memleketine gelen göçmenler göç sırasında ciddi sorunlar yaşamışlardır. Onların kendi topraklarından ayrılmasıyla başlayan sıkıntılı devre, iskân

edilmelerinden sonraya kadar devam etmiştir. Göçmenlerin öncelikle yaşadıkları sorun sevkıyat sırasında görülen aksamalar ve tehlikelerdi. Onların sevkıyatında çeşitli nakil araçları kullanılmaktaydı. Gelen göçmenlerin başlıca çıkış yerleri Kerç, Taman, Anapa, Novorossiski, Tuapse ve Soçi iskeleleriydi. Göçmenler, sayının az olduğu dönemlerde doğrudan doğruya İstanbul'a çıkartılmışlardır (Habiçoğlu 1993: 78, 79). Rumeli'ye gönderilecek olanlar daha çok Varna, Köstence, Bergos ve Lom gibi limanlara taşınmaktaydılar. Bu limanlarda birikenler Tuna nehir yolu, demiryolu ve karayolu vasıtasıyla Rumeli'nin iç kesimlerine sevk edilmekteydiler. Karayolu ile gelenler genellikle, 1877-1878 Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin elinden çıkan Kars, Ardahan ve Artvin dolaylarından insanlardı. Savaşın kaybedildiği 1878 yılında ve sonrasında bu yörelerden gelenlerin ilk varış yerleri Erzurum'du. Buradan itibaren göçmenler Bayburt, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakir, Bitlis, Van ve Hakkâri gibi vilayetlere sevk edilmişlerdi. Bu esnada Sivas, Diyarbakir ve Hakkâri'ye göç edenler 700-800 km gibi uzunca bir mesafeyi kat etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Haliyle göçler sırasında karayolunun kullanılması yolculuğun aylarca sürmesine yol açmıştı (Erkan 1996: 78).

Deniz yolunu kullanan göçmenlerin taşınmasında Fevâid-i Osmaniye, Tersane-i Âmire, Tuna, Bursa ve Rus kumpanyaları ile tüccarlara ait gemilerin kiralanması yoluna gidilmekteydi. Anadolu'ya yerleştirilecek olan göçmenler başta Trabzon olmak üzere Samsun, Sinop ve İnebolu gibi iskân bölgelerine en yakın Karadeniz limanlarına taşınmaktaydılar (İpek 2006: 41, bk. BOA. DH. MKT 1324/47, 09 L 1295, bk. BOA. Y. A. HUS 175/112, 25 S 1301.) Göçmen sayısının büyük artış gösterdiği zamanlarda ihtiyaca göre bu iskelelerle birlikte Giresun, Batum, Akçaabat, Fatsa ve Ayancık iskeleleri de kullanılmaktaydı (Habiçoğlu 1993: 78, 79). Kırım Savaşı sonrasında göçmen hareketliliğinin yoğun olduğu günlerde gelen nüfus bu iskelelerden Bursa şirketi ve sair şirketlere ait vapurlarla İstanbul'a, oradan da iskân bölgelerine taşınmışlardı (İpek 2006: 41). Göçmenler için vapur ayarlama işi Bahriye Nezareti'nin sorumluluğu altındaydı. Vapur tahsisi ile ilgili olarak yapılan işlemlerin, faaliyette olduğu dönemlerde Muhâcirin Komisyonu'na bildirilmesi gerekmekteydi.

Göçmen sayısının beklenenden daha fazla olduğu dönemlerde bu göçmenler Kafkasya'da aylarca gemi veya kendilerini Osmanlı sahillerine taşıyacak vasıta beklemişlerdi. Osmanlı Devleti ve Rusya'nın tahsis ettiği gemiler çok yetersiz kalmıştı. Göçmenler beraberlerinde götürmek istedikleri eşyalarını ve hayvanlarını, vapurlara sığmadığı için orada bırakmak mecburiye-

tinde kalmaktaydılar (Erkan 1996: 83, Firuzoğlu 1999: 692). Böylece geldikleri yeni yerlerde yokluklar içinde ve yardıma muhtaç bir hayat yaşamaya mahkûm olmaktaydılar.

Sevkiyat sırasında bir kısmı insanlık adına, bir kısmı da para kazanmak maksadıyla Karadeniz sahillerindeki çok sayıda balıkçı ve denizci, taka ve sandallarıyla göçmen taşıma işine başlamışlardı. Ancak bu taka ve sandalların çoğu, küçük olduğu veya kapasitelerinden fazla yolcu aldıkları için batmıştı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti bu tip deniz araçlarıyla göçmen taşınmasını yasaklamıştı. Bunun yanında göçmenler aylarca Kafkasya sahillerinde gemi beklerken yiyecekleri tükenmiş ve giysileri perişan bir vaziyete düşmüştü. Rus ve Osmanlı vapurlarının çok fazla göçmen alması bir sıkışıklığa, dolayısıyla sağlık şartlarının bozulması yol açmış, bunun sonucunda salgın hastalıklar baş göstermişti (Habıçoğlu 1993: 76, 77, Firuzoğlu 1999: 692). Nitekim 18 Mart 1878'de İstanbul'a iki mavna dolusu göçmen cesedi gelmiş ve bunlar Karacaahmet mezarlığına defnedilmişlerdi (Erkan 1996: 86).

Sevkiyatın kış mevsiminde yapılan bölümünde soğuktan kaynaklanan başka sıkıntılar da göçmenleri oldukça zorlamıştır. 1860 tarihinde Osmanlı memleketine göç etmek üzere yola çıkan Çerkes ve Nogay göçmenler kış yüzünden sefaletе düşmüş ve hayati tehlikeye maruz kalmışlardır. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti yaptığı toplantıda konu ile ilgili bazı tedbirler alınmasını kararlaştırmıştı. Buna göre, Rusya Büyükelçiliği nezdinde girişimde bulunularak, göçmenlerin mevsim dolayısıyla perişan olmalarını için havaların ısınmasının beklenmesi istenmişti. Ancak düşünülen tedbirlerin uygulanması mümkün olmadığından zorluklar devam etmişti. Nitekim bu esnada üç bin aileden meydana gelen göçmen kafilesinin yüzer hanelik gruplar halinde Bayezit, Kars ve Ardahan taraflarından yola çıktığı bilgisi Rus Büyükelçiliği tarafından Osmanlı makamlarına bildirilmişti (Saydam 1997: 87). Yine 1863-1864 kışı çok şiddetli geçmiş, Osmanlı memleketine gelmek üzere kıyılarda gemi bekleyen göçmenlerden çok sayıda kişi, soğuk ve hastalık sebebiyle hayatını kaybetmişti (Firuzoğlu 1999: 691, 692). Göçmenlerin hayati tehlikeyi göze alarak göç etmiş olmaları onların içinde bulunduğu şartların ne denli ağır olduğuna işaret etmektedir.

Kırım Savaşı sürecinde meydana gelen göç meselesi Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar meşgul etmişti. Osmanlı idaresi hiç beklemediği, dolayısıyla önceden ciddi bir hazırlık yapmaya fırsat bulamadan (B. Yıldız 2006: 15) yüz yüze kaldığı büyük göçmen kitlesi karşısında yine de gerekli tedbirleri

almaya gayret etmişti. Devlet, ülkenin ekonomik durumunun bozuk olmasına rağmen büyük masraflar yapmış, ancak göçmenlerin sevkini 1865 kışında tamamlanamamıştı. Bu esnada sevk edilmeyi bekleyen çok sayıda göçmen Kafkasya’da beklerken açlık, hastalık, soğuk ve düşman saldırısı yüzünden hayatını kaybetmişti (Habiçoğlu 1993: 79).

Göçmenlerin bir kısmı yerinden ayrılmak istemediğinden Rusların şiddetine maruz kalmış, bu durumdakiler çocuklarıyla ve her şeyleriyle imha edilmişlerdi. Kurtulabilenler Karadeniz sahillerine gelmişlerdi. “Burada tahayyülü bile vicdanları titreten bin bir çeşit ıstırap ve fecaat içinde aç ve açık, aylarca gemi beklemek zorunda kalmış, nihayet bulunan gelişi güzel gemilere yüklenerek parça parça Osmanlı ülkesinin muhtelif sahil mıntıklarına dökülmüşlerdi. Fakat bu topraklara ayak bastıkları zaman mevcutlarının dörtte birini kaybetmişlerdi” (Berkok 1958: 528). 1863 kışından 1865 ilkbaharına kadarki dönemde deniz kazaları sonucu boğulan göçmenlerin sayısı binlerle ifade edilmektedir (Cuthell 2005: 191).

Ölüm olaylarının sebepleri arasında kötü beslenme ve salgın hastalıklar önemli bir yer almaktaydı. Çerkesler Rus yönetimi altındaki limanlarda, gemilere gerçek anlamda istif edilmişlerdi. Kendilerine yardım sağlanmadığı gibi yiyecek ve içecek de verilmemişti ve daha ilk uğranılan Osmanlı limanı olan Trabzon’da çiçekten, tifüsten ve iskorbütten büyük sayılarda telef olup ölmüşlerdi (McCarthy 1998: 38, 39). Öyle ki, bu dönemde Kafkasya’dan Osmanlı memleketine gelen göçmenlerin önemli bir kısmı, muhtemelen toplam nüfuslarının % 25’i kötü beslenme, salgın hastalıklar ve deniz kazaları sebebiyle hayatını kaybetmişti (M. Yıldız 2006: 16). 1854 yılında Trabzon’da günde ortalama 200-300 kişi hayatını kaybetmekteydi. Bunların bir kısmı kayıtlara geçilirken bazıları hemen defnediliyordu (Saydam 1997: 91). 1864–1865 yılları arasında Samsun’daki ölüm ortalamasının günde 120–150 kişi olduğu kaydedilmişti. Bu da, bir senelik ölüm mevcudunun yaklaşık 50,000 kişi olduğunu göstermektedir. Yine önemli bir giriş noktası olan Trabzon’da 1865 yılı sonu itibarıyla toplam ölü sayısı 53.000 kişi olmuştu (Karpas 2003: 112). Göçmen kitlesi içinde en büyük sayıyı meydana getiren Çerkeslerin çok azı kalıcı iskân mahallerine ulaşabilmişti. Çoğunluğunun ise bekleme kamplarında, iskelelerde ve yollarda çeşitli nedenlerle öldüğü, resmi Rus memurlarının Petersburg’a gönderdikleri raporlarda da yer almıştı (Bala 1997: 384). İskân bölgelerine nakledilen göçmenlerin büyük sefaleti yol boyunca da devam etmişti. İngiliz Konsolos Vekili R. H. Lang’ın raporuna göre, Kırım Savaşından sonra, Çerkeslerden 2,718 kişilik bir topluluk Kıbrıs’a gitmek üzere Samsun’da

gemiye bindirilmişlerdi; bunlardan 202'si Samsun ile İstanbul arasında ölmüş, 528'i İstanbul'da gemiden inmişti. Kıbrıs'a doğru yola devam eden 1,988 kişiden 637'si daha, yolculuk sırasında ölmüştü. Söz konusu gemi ile ilgili yazılan başka raporlarda, karaya çıkanların yarısından fazlasının daha öleceğinin belli olduğu bilgisine yer verilmişti. Gerçekten de günlük ölümler 30 ile 50 arasında sürüp gitmişti (McCarthy 1998: 39). Buna göre, sonradan ölenler hariç tutulsa bile yolculuk boyunca göçmenlerin üçte biri hayatını kaybetmişti. Bu da sivillerin savaştan olduğu kadar savaş sonrasındaki şartlardan da önemli ölçüde etkilendiklerini göstermektedir.

Kırım savaşı sonrasında göçmenlerin karşı karşıya kaldıkları başka bir felaket de, maruz kaldıkları hayat şartlarıydı. Bu durumu anlatan bazı yabancı devlet görevlileri ve yazarların ifadeleri son derece etkileyicidir. Bunlardan biri olan ve savaş esnasında Osmanlı donanmasında müşavir olarak görev yapan amiral Dolsoftur. İngiliz amiral, Kırım Savaşı hakkında yazdığı bir eserinde Kafkasya'nın kurtarılamamış olduğunu esfle hatırlattıktan ve kurtuluşun sağlanması halinde elde edilecek faydaları sıraladıktan sonra, şöyle devam etmektedir: "Bundan başka Kafkasya kurtulsaydı, medeniyet yarım milyon Kafkasyalı'nın üç yüz yıldır vatanlarını müdafaa etmek için muharebe ve mücadele etmiş olmalarının cezası olarak topraklarından kovulduklarını görmek ıstırabından; insanlık da, bu zavallı muhacirlerin hasislik ve şehvetin kurbanı olmalarına şahit olmak eleminden kurtulmuş olurdu!". Dolsoft'un hasislik olarak tanımladığı, bu göçmenlerin kötü gemiler içerisinde Afrika esir gemilerinde olduğu gibi sınıksız yükletilmiş olarak sahil sahil dolaştırılmaları; şehvet dediği ise, bu insan kalabalığı arasında her yaştan güzel kızların, bütün Karadeniz kasabalarına dağıtılmalarıydı (Berkok 1958: 528). Savaşların çok fazla üzerinde durulmayan bu yönü aslında bütün savaşlarda az ya da çok görüldüğü gibi Kırım Savaşında da yaşanan en büyük acılardan birisiydi. Bu sevkıyat sırasında meydana gelen durumun benzeri 93 Harbi sonrasında her iki cephedeki göçmen sevkıyatı sırasında da yaşanmış ve bu durum Çerkes göçmenlerin yoğun şikâyetlerine yol açmıştı. Dolayısıyla sivillerin, savaşların fiili döneminden ziyade savaş sonrasındaki dönemde daha büyük mağduriyetler yaşadıkları sonucuna varılabilir. Bu da savaşların, en büyük zararı fiilen savaşmanlara verdiğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

93 Harbi sonlarına doğru savaşın sürdüğü bölgelerden daha güvenli yerlere doğru göç etmek mecburiyetinde kalan kitlenin yolda yaşadıkları en büyük sıkıntılar açlık ve barınma sorunuydu. Gerek Balkanlardan gerekse Kafkasya'dan gelen göçmenler benzer bir akıbete maruz kalmışlardı. Bir irade-i seniyyede, savaş bölgesinden göç eden nüfusun başlarından geçenler hak-

kında çeşitli ayrıntılar verildikten sonra tedbir alınması emredilmektedir (bk. BOA, Y. A. HUS- 159/33, 17 M 1295). Söz konusu iradede, düşman mezaliminden dolayı yerlerini terk etmek mecburiyetinde kalan göçmenlere, halkın dinî ve insani duygular çerçevesinde yardım etmesinin kendi mükellefiyeti olduğu gibi, devlet memurlarının da aynı şekilde göçmenlere yardım ederek onların sefaletе düşmelerine mani olmaları gerektiği ancak bu konudaki hamiyetsizliğin pek ziyade teessüfe yol açtığı belirtildikten sonra, göçmenlerin sefalet çekmemesi için gerekli dikkat ve ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir.

Bir telgraf suretinde, göçmenlerin çektikleri sıkıntıların başka bir yönü dile getirilmektedir. Belgede, yollardaki göçmenlerin çokluğundan bahsedilerek hayvanların sevkıyatı için vagon talebinde bulunulmaktadır (bk. BOA, Y. A. HUS-159/33). Belgede sözü geçen göçmenler beraberlerinde hayvanlarını getirmeye muvaffak olmuşlardı. Çoğu göçmen grubunun, topraklarından ayrılırken beraberinde herhangi bir şey getiremediği düşünülürken bunların oldukça şanslı olduğu söylenebilir. Çünkü iskân sonrası dönemde göçmenlerin karşı karşıya kaldığı en önemli sorunlardan biri de geçim sıkıntısı olmuştur. Beraberlerinde hayvanlarını veya eşyalarını getirebilenlerin daha rahat bir hayat yaşadığı muhakkaktır.

b. Geçici İskân Bölgelerinde Yaşanan Sorunlar

Göçmenlerin bir kısmı öncelikle İstanbul'a gelmekte ve oradan iskân bölgelerine sevk edilmekteydiler. Deniz yolu ile İstanbul'a gelen göçmenler ya derhal kalıcı iskân bölgelerine gönderilmekte (Cuthell 2005: 166, 167) veya kendilerine ayrılmış bulunan geçici yerlere yerleştirilmekteydiler. Göçmenlerin sevkı için hükümet gerekli vapurları tahsis ederek sevkıyatı olabildiğince erken yapmaya çalışmaktaydı (BOA, Y. A. HUS-175/29).

Göçmen gelişi yoğunlaştığında bazı aksamalar meydana gelmekteydi. 93 Harbinin arifesinden sonuna kadar göçmen trafiğinde bir artış olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu dönemde İstanbul'a gelen göçmen sayısı bir hayli artmış, bu da çeşitli sıkıntıları beraberinde getirmişti. İstanbul'a göçmen hareketliliğinin sürdüğü bir sırada Kabataş İskeleye açıklarına gelen bir gemideki kişiler, iki gün boyunca karaya çıkartılamamış ve bu süre zarfında aç kalmışlardı. Daha sonra kışlalardaki asker ve diğer personelin yiyeceklerinden verilerek bu kişiler doyurulmuş ve bundan böyle lazım gelen tedbirlerin aksatılmadan alınması hususu şehremanetine bildirilmişti. Aksamanın sebebinin, göçmenlerin bir kısmının yelkenli gemi ile gelmiş bulunmaları olduğunu bildiren şehremini, kendisi tarafından komisyonlar

oluşturulduğunu ve göçmenlerin nakil, iskân ve iâşe işleri için derhal çalışmalar başlatıldığını ilave etmişti (BOA. Y. A HUS (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadaret Hususi)-159/33). İstanbul'da sevk edilmeyi bekleyen göçmenler bütün tedbirlere rağmen sefil ve perişan bir duruma düşmekteydiler. Sadarete ve Dâhiliye Nezaretine yazılan tezkire suretlerinde bu konu ile ilgili dikkat çekici ifadelere yer verilmişti (Y. A. HUS-175/25).

Başta İstanbul olmak üzere geçici iskân bölgelerinde göçmenlerin açlık sorunu tam olarak giderilememiştir. Daha sonraki yıllarda da benzer şikâyetler gündeme gelmişti. Eyüp Sabri Paşa tarafından hükümete gönderilen telgrafta, Rusya'dan göç ederek gelen Kafkasyalı göçmenlerin tayınının henüz verilmediği, bu yüzden üç yüz hane nüfusun sefaletе düştüğü dile getirilmişti (BOA. DH. MKT (Dahiliye Mektubu)-1333/95). Şikâyetler gündeme geldiğinde konu ile ilgili araştırmalar yapılarak durumun açıklığa kavuşturulmasına çalışılırdı (BOA. DH. MKT-1454/86). Ancak bütün şikâyetlerin yerinde olduğu da söylenemezdi. Bazen gerçeği yansıtmayan iddialar da ortaya atılmaktaydı. Trabzon'da iskân edilmeyi bekleyen göçmenlerin sefaletе düştükleri yolunda yapılan ihbar üzerine tahkikat yapılmış, ihbarın doğru olmadığı anlaşılmıştı. Bunun üzerine iddia *red ve tekzib* edilmişti (BOA. DH. MKT-1334/99).

Göçmenlerin, tahsis edilmiş olan iskân bölgelerine sevk edilinceye kadar geçici bir süre İstanbul'da ikamet etmek mecburiyetinde kaldıklarından söz edilmişti. Bu sırada İstanbul'da yaşanan önemli sorunlardan biri konut sıkıntısıydı. Kırım Savaşı sonrasında yurtlarından göç ederek İstanbul'a gelen göçmen sayısı çok artmıştı. Bu esnada özellikle Boğaziçi'nde kiralık ev bulmak zorlaşmış, ev fiyatları ve kiralar artmıştı (Badem 2005: 64, 65). Benzer sıkıntılar 93 Harbi sonrasında da meydana gelmişti. 18 Aralık 1878'de, İstanbul'daki Küçük Ayasofya ve Büyük Ayasofya ile Sultanahmet'te misafir edilen göçmenlerin helâ ihtiyaçlarının karşılanması maksadıyla mevcutlara yenilerinin eklenmesi için tahsisat ayrılmıştı. Hayat pahalılığı ve arzın talebi karşılamaması da bu dönemlerde daha belirgindi. İstanbul'da buldukları süre içinde, fırınlar da yeteri kadar ekmek çıkarılmaması sebebiyle aç kalan göçmenlerden birkaç kişi, bizzat padişahın huzuruna çıkarak, dertlerine çare bulunmasını istemişlerdi. Bu esnada Karaköy köprüsünden ücret ödmeden geçmek isteyen göçmenlerin, memurlar tarafından hakarete uğramaları da diğer bir şikâyet konusuydu (Erkan 1996: 84).

Başka bir aksama da güvenlikle ilgiliydi. Özellikle Kafkasya'dan İstanbul'a gelen Çerkes göçmenler, zaman zaman taşkınlıklar yapmaktaydılar. Bunun

en önemli sebeplerinden biri sevkıyat sırasında meydana gelen aksamalar ve buna bağlı olarak Çerkeslerin içine düştüğü sefil durumdu (BOA. Y. A. HUS-175/112). Ancak her ne olursa olsun göçmenlerin İstanbul'da uzun süre bekletilmeleri sakıncalıydı. Geçici de olsa Kartal Kazası'na çok sayıda göçmenin yerleştirilmesi de çeşitli karışıklıklara sebebiyet vermişti. Gerek göçmenlerin gerekse asker ve firari kişilerin taşkınlıkları yüzünden olaylar baş göstermişti. Durumu araştırmak üzere görevlendirilen Şûrâ-yı Devlet azası Yanko, hükümete yazmış olduğu raporda bazı tespitlerde bulunmuştu. "Tarafımdan takdim kılınan arızanın tercümesidir" şeklinde başlayan raporda yer alan en önemli tespit, bölgedeki güvenlik personelinin sayısının yetersiz oluşuydu. Buna göre yüz otuz kişiden meydana gelen zaptiye kuvvetinin, o kadar kişinin üzerinde etkili olması mümkün olmadığından sayının artırılması gerekmektedir (BOA. Y. A. HUS-159/43).

Geçici iskân bölgelerinde göçmenlerin karşılaştıkları önemli sorunlardan biri kendi rızaları hilafına çeşitli yerlere sevk edilmeleriydi. Bu yüzden göçmenler, bazen yer konusunda çeşitli taleplerde bulunmuşlardır. Bunun en önemli gerekçelerinden biri, daha önce akrabalarının iskân edildikleri yerlere gitmek istemeleriydi. Çünkü göç furçasının yaşandığı dönemlerde bazen aile fertleri dahi birbirinden ayrılmak mecburiyetinde kalmaktaydılar. Ailelerin parçalanmasına yol açan bu sorunu ortadan kaldırmak için hükümet, göçmenler arasında anne, baba, kardeş gibi yakınlarını arayanlara yardımcı olunmasını uygun görmüştü. Ayrıca ailelerin parçalanmasını önlemek için iki tarafın bulunduğu kaza yönetiminin haberleşerek müsait olan yerde ailenin birleşmesi usûlü getirilmişti (Saydam 1997: 194). Ancak taleplerin karşılanması her zaman mümkün olmamıştır. Sivas'ta akraba ve yakınları bulunan göçmenlerin bu vilayete gitme istekleri, Sivas Vilayeti'nin aşırı soğuk olması sebebiyle karşılanamamış ve onların, havası daha elverişli olan yerlere gönderilmeleri kararlaştırılmıştı (BOA, A. MKT. NZD (Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devâir)-381/55). Ekonomik olarak yük getirmesine rağmen, şartların elverdiği durumlarda ise göçmenlerin yerle ilgili talepleri karşılanmıştı (BOA. A. MKT. NZD-314/65). Katrin'de bulunan ancak akraba ve yakınları Suriye'ye gitmiş olan yedi yüz kişilik Çerkes göçmen grubunun, Selanik Vilayeti'nden yapılan teklif üzerine, ayarlanan bir vapurla Beyrut'a nakledilmeleri kararlaştırılmış ve vapur ücreti olan dört yüz lira Hazine-i Celile'den karşılanmıştı (BOA. DH. MKT-1324/47). Rusya'dan göçle Sinop'a gelen yüz elli Çerkes göçmenin, Mamuretülaziz ve Sivas'ta iskân edilmeleri kararlaştırılmıştı. Ancak bu göçmenler, Sinop'taki akrabalarının yanına yerleşmek istedikleri için

Mamuretülaziz ve Sivas vilayetlerine gönderilmelerinden vazgeçilmesini sağlamak üzere Muhâcirîn Komisyonu'na müracaat etmişler ve talepleri hükümete iletilmişti (BOA. DH. MKT-1464/103). Yine Batum'dan Sam-sun'a gelen Kafkas göçmenleri de Şam'a gönderilmeleri için Muhâcirîn Komisyonu'ndan yardım istemişlerdi (BOA. DH. MKT-1454/86). Göçmenlerin gerek yer konusundaki taleplerinin imkânlar ölçüsünde karşılanması (Saydam 1999: 683, Bayraktar 2008: 52) gerekse hava şartlarının nispeten iyi olduğu bölgelere gönderilmek istenmeleri devletin, çeşitli aksamalara rağmen meseleye ciddi bir şekilde baktığını ispat etmektedir.

Göçmenlerin kendileri için tayin edilen veya istedikleri yerlere yerleştirilmeleri tek başına sorunlarını çözmeye kâfi değildi. Aynı zamanda diğer ihtiyaçlarının da karşılanması gerekmektedir. Aksi takdirde mağdur olmaları kaçınılmaz bir hale gelmekteydi. "Batum'dan hicretle Avcı Korusu nam mahalde sâkin hemşehrilerinin yanına gitmiş olan 120 hane muhâcirînin fevkalade bir surette sefalet ve perişanlığa uğradıkda ve hükümet-i mahallice kendilerine katiyyen muavene edilmediği beyaniyle öylece gelenlere *ta'vizen zahire*" verilmesi için Kervansaray İmamı tarafından müracaat edilmiş ve söz konusu dilekçe, gereğinin yapılması ve neticenin bildirilmesi için komisyona havale edilmiştir (BOA. DH. MKT-1454/83). Belgede geçen *ta'vizen* ifadesi göçmenlere zahirenin, bedeli sonradan alınmak üzere borç olarak verileceğini göstermektedir. Buradan da, göçmenlerin bütün ihtiyaçlarının bedelsiz olarak karşılanmadığı sonucuna varmak mümkündür.

Göçmenlere yer ayarlamak veya ayarlanan yerlerin hazır hale gelmesi bazen zaman almaktaydı. Böyle durumlarda geçici bir süre İstanbul'da barınmaları mecburiyeti hâsıl olmaktadır (BOA. A. MKT. NZD-281/8). Fakat gelişlerin yoğunlaştığı dönemlerde geçici iskân için dahi İstanbul'da yer kalmadığı görülen bir durumdu. Nitekim bir arşiv kaydında Dersâadet'teki hanların göçmenlerle dolduğu ve daha yolda gelmekte olanların istihbar edildiği, gelen göçmenlerin yerleştirilmesi için mümkün olan çarelere baş vurulması istenerek bunların tamamının İstanbul'a yerleştirilmesinin şart olmadığı, bunun yerine Üsküdar ve Tophane taraflarında münasip yerlere yerleştirilmeleri Zaptiye Müşiri'ne emredilmişti (BOA. A. MKT. NZD 315/3). Emir üzerine Zaptiye Müşiri'nin, gereğini yaptığı anlaşılmaktadır. Çünkü kısa bir süre sonra *Seraskeri*'den, göçmenlerin Üsküdar taraflarına sevk edilerek uygun yerlere yerleştirilmeye başlandığına dair cevap gelmişti (BOA. A. MKT. MHM 192/33).

İstanbul'da geçici iskâna tabi tutulan göçmenler için devlet gereken tedbirleri almaktaydı. Barındıkları yerlerin kiralari, ekmek ve nakliyat masrafları devlet tarafından karşılanmaktaydı (BOA. Y. A. HUS-163/77). Yine göçmenlerin elbise ihtiyaçlarını da devlet gidermekteydi (BOA. A. MKT. NZD-281/8). Özellikle kış aylarında büyük önem arz eden yakacak sorunu da devlet tarafından halledilmekteydi. Bu maksatla Muhâcirin Komisyonu'na gereken para verilerek göçmenler için kömür ve diğer yakacak malzemesi satın alınmaktaydı (BOA. A. MKT-1325/46). Zaman zaman fakir göçmenler için padişahın kişisel ihsanı da gündeme gelmişti. Bir arşiv kaydında, Üsküdar'da şiddetli kış günlerinde acınacak bir hale düşmüş olan muhtaç ve aciz göçmenlere kömür ve çorap için padişah tarafından yardım yapılmış, bunun üzerine göçmenler de padişaha, şükranlarını bildirmek için *varaka-i şükranıye* takdim etmişlerdi (BOA. Y. A. HUS-163/77). Belgede geçen ifadelere dikkat edildiğinde özellikle kış aylarında bir çift çorabın dahi büyük ehemmiyeti olduğu görülecektir. Bu da göçmenlerin sefaletinin boyutu konusunda bir fikir vermektedir. Bunun yanında arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla ekonomik durumu yerinde olan göçmenlerden bir vergi alınmaktaydı. Fazla ayrıntının yer almadığı, Muhâcirin Komisyonu Riyaseti'ne yazılan cevabî kısa bir telgraf suretinde, İstanbul'da bulunan göçmenlerin zengin olmayanlarından vergi alınmayacağı belirtilmiş olması (BOA. DH. MKT-1335/78, bk. Demirel 2005, Saydam 1997: 119), zengin olanlardan bir vergi alındığını göstermektedir.

Diğer taraftan İstanbul'da geçici iskâna tabi tutulan göçmenlerin ciddi sağlık sorunları yaşadıkları bilinmektedir. Ancak devlet, göçmenlerin sağlık sorunlarıyla da yakından ilgilenmekteydi. Hasta erkekler Gurebâ Hastanesinde tedavi görmekte iken kadınlar için Yenibahçe Hastanesi'nde bir koğuş tahsis edilmişti. Bu tedbirlere rağmen göçmenlerin yoğun olarak bir arada barındıkları yerlerde salgın hastalıkların önüne geçilememiştir. Nitekim 1860 yılında göçmenler arasında tifo hastalığı yaygın bir hale gelmişti. Bu sebeple devlet mümkün olduğu kadar göçmenlerin kalıcı iskân mahallerine sevk edilmesini hızlandırmaya çalışmıştı (İpek 2006: 43, Saydam 1997: 127). Gelen göçmen sayısının fazla olduğu dönemlerde yer bulmak mümkün olmamış ve hastaneler dahi göçmenlerin geçici iskânında da kullanılmıştır. Mısır Hıdivi'nin yalıları ve müstemilatında yer alan hastaneler de bu iş için tahsis edilmişti.

İstanbul'a gelen göçmenlerin çoğunlukla hanlara yerleştirildiklerinden söz edilmişti. Ancak bu uygulama, yer sıkıntısı yüzünden bazen imkânsız hale gelmekteydi. Bunun üzerine medreseler ve camilerden yararlanılması dü-

şünülmekteydi. 93 Harbi sonrasında Rumeli ile birlikte Kafkasya'dan İstanbul'a yüz binlerce göçmen geldiğinde bunların barınma ve işlerini temin etmek büyük bir sorun haline gelmişti. İstanbul'da geçici olarak barındırılan göçmenler Yeni Cami, Ayasofya Camii, Sultan Ahmed Camii gibi büyük camiler başta olmak üzere diğer camilere, tekkelere, medresele-re, mescitlere, mekteplere hususi binalara, barakalara ve çiftliklere yerleştirilmişlerdi (Demirel 2008a: 288). Bunun da mümkün olmadığı zamanlarda göçmenlerin, iskân bölgelerine sevk edilinceye kadar çadırlara yerleştirilmesi kaçınılmaz bir hal almaktaydı. Özellikle kış mevsiminin yaklaşması üzerine göçmen sevkîyatının yapılması zorlaştığından onların, kış geçinceye kadar geçici olarak yerleştirilmesi kararlaştırılmaktaydı (BOA. A. MKT. UM (Umumi)-374/77). Üsküdar ve Haydarpaşa'da bulunanlar, hanlar dolu olduğundan öncelikle çadırlara yerleştirilmiş, hanların boşaltılması üzerine de oralara gönderilmişlerdi. Göçmenlerin, özellikle kış mevsiminin yaklaştığı dönemlerde acilen yerleştirilmelerine devlet büyük bir önem vermekteydi. Nitekim çadırlarda barınmakta olanlar için hanların süratle tahliye edilerek nakillerine başlanması emredilmişti (BOA. A. MKT. NZD-330/4). Hatta mümkün olduğunca onların İstanbul'a çıkarılmadan doğrudan iskân mahallerine gönderilmesine çalışılırdı. Göçmenler memleket dışından gelmişlerse konu ile ilgili gerekli çalışmaları Hariciye Nezareti yapardı. Kafkasya'da Kuban bölgesindeki bazı köylerde barınmakta iken Osmanlı memleketine göç etmek mecburiyetinde kalan dokuz bin yüz nüfustan meydana gelen kafilenin İstanbul'a çıkarılmadan, kendileri için tayin edilmiş olan Kastamonu, Ankara, Konya, Mamuretülaziz, Sivas ve Adana vilayetlerine doğrudan sevk edilmeleri için Hariciye Nezareti görevlendirilmişti (BOA. DH. MKT-1749/28).

Görüldüğü gibi kış mevsimi göçmenler için en büyük sıkıntı sebeplerinden birisiydi. Çerkes, Nogay ve sair kabilelerden yedi yüz ve altı yüz kişilik iki kabile Trabzon'a gelmiş ve on bin kişiden meydana gelen büyük bir kafilenin de geleceği haber alınmıştı. Söz konusu nüfusun soğuk sebebiyle sefalete düşecekleri endişesi hâsıl olmuştu. Trabzon Meclisi ile Muhâcirîn Komisyonu arasındaki muhabere neticesinde göçmenlerin yerleştirilmesi için çareler düşünülmüş ve söz konusu göçmenlerin ekseriyetinin *sıbyân ve zuafâ* olmaları ve kış mevsimi de geldiğinden çadır altında dayanabilmelerinin mümkün olmadığı değerlendirilmişti. Bunun üzerine göçmenlerin Sivas yerine havası *i'tidâl üzere* olan Diyarbakir ve Urfa vilayetlerine, bir kısmının da Van vilayetinin münasip yerlerine, güvenlik elemanları ve görevliler nezaretinde gönderilmeleri Muhâcirîn Komisyonu tarafından

kararlaştırılmıştı. Bu esnada kış şartlarının çok ağır olmadığı veya sevkıyatın önünde ciddi bir engelin bulunmadığı düşünülebilir. Bunda kış mevsiminin henüz şiddetlenmemiş olmasının da rolü olmalıdır. Çünkü kışın şiddeti yüzünden göçmenlerin iskân bölgelerine sevk edilemeyip geçici bir süre için münasip yerlere yerleştirildikleri bilinmektedir. Kar yağışının şiddetlenmesiyle yolların kapandığı günlerde, yer sıkıntısı olsa bile göçmenler o anda buldukları yerlere geçici olarak yerleştirilmişlerdi (BOA. A. MKT. NZD-381/55).

Osmanlı memleketine göç etmek mecburiyetinde kalan insan sayısı fazla olduğundan ihtiyaçlarının karşılanması çoğu zaman tam anlamıyla mümkün olamamaktaydı. Bu esnada bu kişilerin maruz kaldıkları sıkıntıları gidermek için yetkililerin gayret göstermeleri gerekmekteydi. Muhâcirin Komisyonu'nun kurulmasından sonra göçmen meseleleri ile komisyon başarılı bir şekilde ilgilenmeye başlamıştı. Ancak bilindiği gibi komisyon kurulmadan önce de göçmenler gelmişti. Bu dönemde onların sorunlarıyla Şehremaneti ilgilenmekteydi (Saydam 1999: 681, Cuthell 2005: 92, Bayraktar 2008: 48). 1859 tarihinde İstanbul'da bulunan Çerkes göçmenlerin çeşitli sıkıntılara maruz kaldıkları görülmüştü. Bu esnada Der-saadet'te bulunan Çerkes çocuklarının elbiselerinin eskimiş ve yırtılmış olduğu, ekserisinin iç elbiselerinin olmadığı ve çıplak gezmekte oldukları görülmüş, anne-babalarının da mağduriyeti gidermelerinin mümkün olmaması sebebiyle çocukların perişan bir görüntü verdikleri, *bu durumda bırakılmamaları dahi şân-ı mükerrem-i nişân-ı âli iktizası celîlesinden bulunacağı için duruma müdahale edilmesi yetkililerden istenmişti*. Ramazan Bayramı'nın yaklaşmış olması sebebiyle Çerkes göçmenlerine elbise temin edilmesi âciliyet arz ettiğinden, bunlara *seri'an* elbise temin edilmesi emredilmişti (BOA. A. MKT. NZD-281/8). Bütün çabalara rağmen göçmenlerin ihtiyaçlarının tam olarak temin edilemediği zamanlarda halktan yardım toplanması yoluna gidilmişti (Cuthell 2005: 194). Nitekim 93 Harbinden sonra İstanbul'a gelerek geçici iskâna tabi tutulan göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması maksadıyla halktan yardım toplanmış, Karaköy Köprüsü gelirleri onlara tahsis edilmiş, yine gelirleri kendilerine verilmek üzere tiyatro ve konser gibi etkinlikler düzenlenmiş, böylece oluşturulan fonlarla göçmenlerin yol, iaşe ve iskân masrafları karşılanmaya çalışılmıştır. Buna rağmen söz konusu çalışmalardan istenilen sonuçlar elde edilememiş, göçmenler aç ve açıkta kalarak perişan olmuşlardır (Demirel 2008a: 288, 289).

Savaşların en çok çocuklara zarar verdiği gerçeği 93 Harbinden sonraki yıllarda bir kez daha ortaya çıkmıştı. İstanbul'a göçle gelen kimsesiz göç-

men çocuklarının durumu bu dönemde içler acısı bir hal almıştı. Sokaklarda başıboş dolaşan ve herhangi bir eğitimden yararlanamamış olan bu kimsesiz çocuklar, alınan bir kararla toplatılarak çeşitli eğitim kurumlarına verilmişlerdi. Yapılan çalışmalar sonucunda 222 kimsesiz çocuk toplanmış, bunların 34'ü Mekteb-i Sanâyi'nin birinci sınıfına, 188'i de Tophane-i Amire'nin yedinci ve sekizinci sınıflarına verilmişlerdi (BOA. Y. A. HUS-169/30). Böylece tamamı olmasa bile çocukların bir kısmı sefaletten kurtarılırken, muhâceret meselesinin devlet için ne denli çok yönlü ve büyük bir sorun olduğu da bir kez ortaya çıkmıştır.

Geçici iskân bölgelerinde yaşanan büyük sıkıntılardan biri de savaş bölgesinden habersiz göçmen gelmesiydi. Normal şartlarda Osmanlı memleketine göçmen sevki Rusya ile istişare edilerek yapılmaktaydı. Ancak zaman zaman habersiz göçmen gelmesi gerek hükümet için gerekse göçmenler için en büyük sıkıntılardan birini teşkil etmiştir. Nitekim Osmanlı memleketine habersiz olarak Çerkes göçmen gelmesi de büyük bir sıkıntıya sebep olmuştu. Bunun üzerine Rusya'nın Petersburg Sefareti'ne gönderilmek üzere bir telgraf hazırlanmıştı. Hariciye Nezareti tarafından gönderilen telgrafta, Osmanlı ülkesine birkaç haftadan beri kalabalık göçmen nüfusun habersiz bir şekilde gelmesinin büyük bir sıkıntıya sebebiyet verdiği, zaten mağdur durumda bulunan göçmenlerin daha ciddi bir sefalete düştükleri, göçmenlerin *bağteten* (aniden) gelmelerinin, göçmen iskânıyla görevli bulunan Osmanlı memurlarını adeta tedariksiz yakaladığı dile getirildikten sonra, hiç olmazsa bundan sonra cari olduğu üzere, gelecek olan göçmenlerin geliş zamanlarının birkaç ay önceden Osmanlı memurlarına bildirilmesi gereğinin Rusya hükümetine haber verilmesi sefirden istenmiş, bu meseledeki sorumluluk ve aksamaları Rusya hükümetinin de kabul edeceğinden şüphe edilmediği vurgulanmıştı (BOA. Y. A. HUS-175/26). Bu uyarının işe yaradığı anlaşılmaktadır. Nitekim daha sonraki göçmen sevkıyatları öncesinde Rusya Devleti, sefaret vasıtasıyla durumu Osmanlı Hariciye Nezaretine bildirmiş, nezaret gereken tedbirleri almak için çalışmalar başlatmıştı.

Kalıcı iskân bölgelerine göçmen sevkıyatı arifesinde söz konusu yerde iskân için yeterli arazi olup olmadığı araştırıldıktan sonra göçmen gönderilirdi. Bunun için gerek Muhâcirin Komisyonu gerekse ilgili nezaretler ile iskân bölgelerinin idarecileri arasında yazışmalar yapılır ve sonuca göre sevkıyat gerçekleştirilirdi. Ancak bazen yerel idareciler arazi durumunu tam olarak araştırmadan Muhâcirin Komisyonu'na sahih olmayan bilgiler verdikleri için çeşitli sıkıntılar meydana gelmekteydi. Muhâcirin Komisyonu Riyase-

ti'nin tezkiyesinde yer alan ayrıntılara göre, göçmenlerin sevki için daha önce tahsis edilmiş olan Biga'da yeterli arazi kalmadığı halde Karesi Valisi, kaza kaymakamına sormadan söz konusu yerde beş yüz hanelik yer daha bulunduğunu bildirmiş, bunun üzerine beş yüz hanelik nüfusun Biga'ya gönderilmesi için çalışmaların başlatıldığı bir sırada Biga kaza meclisinden gelen yazıda, beş yüz hanelik yere zaten daha önce iki yüz hanenin (800 kişi) yerleştirildiği, dolayısıyla beş yüz hane nüfusun tamamının kabul edilmesinin imkânsız olduğu belirtilmişti. Bu durum göçmenler arasında bir kargaşaya yol açtığı gibi görevlileri de telaşlandırmıştı (BOA. Y. A. HUS-175/112). Yerel yöneticilerin ve diğer görevlilerin ihmallerinden kaynaklanan sıkıntıların daha önceki dönemlerde de yaşandığı hatırlanırsa bu konuda bezer aksamaların sıklıkla meydana geldiği kanaatine varılabilir.

XIX. yüzyılda Osmanlı devleti ile Rusya arasında meydana gelen savaşlarda ve savaş sonrasında gerçekleşen kitlesel göçler esnasında göçmenlerin karşılaştıkları en büyük sorunların başında, geçici iskân bölgelerinde yaşananlardı. Başta İstanbul olmak üzere, Trabzon, Samsun gibi geçici iskân bölgelerinde Kırım Savaşı arifesinden, XIX. yüzyılın sonuna kadar, hatta XX. yüzyılın başlarında da daima göçmenlikten kaynaklanan çeşitli sıkıntılar yaşanmıştır. Çünkü bu dönemde söz konusu yerler sürekli bir şekilde göçmen akınına sahne olmuştur.

c. Kalıcı İskân Bölgelerinde Yaşanan Sorunlar

Kalıcı iskân bölgelerinde yerleri tespit edilen göçmenler söz konusu yerlere sevk edilirdilerdi. Fakat kimi zaman iskânları hemen mümkün olmazdı. Kalıcı iskân bölgelerinde görülen ilk sorunlardan biri iskân işlemlerinin gecikmesiydi. Kendileri için ayrılmış bulunan arazinin veya ikamet mekânının henüz hazır olmamasından kaynaklanan bu durum göçmenler için ciddi bir sıkıntı sebebiydi. Bu durumda onlara, yerleri hazır oluncaya kadar geçici yerler temin edilirdi; ailelerin yanına misafir olarak verilir veya han, medrese gibi yerlere yerleştirilirdilerdi. Nitekim Ankara'ya ulaşan iki Çerkes göçmen kafilesi medrese ve hanlara yerleştirilmişken, Kars taraflarından gelecek olanlar için de bazı hanlar temin edilmişti. Haliyle göçmenlerin geçici olarak yerleştirilmeleri, onların bütün sıkıntılarını ortadan kaldırmaya kâfi gelmediği gibi başka sıkıntıların ortaya çıkmasına da yol açmaktaydı. Ayrıca Muhâcir Nizamnâmesi gereği, misafir olarak bulunanlara ve yerleştirildiği halde henüz ürün elde edemeyenlere yevmiye verilmesi gerekmekteydi. Kış mevsimi yaklaşmış olduğundan kalıcı iskânları gerçekleştirilmeyen göçmenlerin *muvakkaten* çeşitli hanlara yerleştirilmeleri ve

onlara münasip miktar buğday, un ve diğer zahire verilmesi hususu Ankara Valisi'ne telgrafla bildirilmiş ve gerekeni yapması istenmişti (BOA. A. MKT. UM-374/77).

Kendileri için tayin edilmiş olan kalıcı iskân bölgelerinde erken yerleştirememeleri göçmenlerin en çok şikâyet ettikleri konulardan birisiydi. Bu mesele ile bağlantılı olarak onlar özellikle devlet görevlilerini suçlamaktaydılar. Bunun bir sonucu olarak Çerkes göçmenler devletin ve memurların kendilerine reva gördükleri muameleden kurtulmak için müracaatta bulunmuşlardı. Çerkesler kendilerinin devlet tarafından potansiyel suçlu olarak görülmelerinin ve bazı memurların kendilerine karşı *zâlim-âne* bir tavır içerisinde bulunmalarının kabul edilemez olduğundan bahisle, iskân edildikleri bölge ile ilgili olarak da çeşitli şikâyetler dile getirmişlerdi. Konu ile ilgili bir arşiv belgesinde, Çerkeslerin şikâyetleri ayrıntılı bir şekilde yer almıştır (BOA, Y. MTV-2/11, ayrıca bk. Demirtaş 1996: 95-97). Çerkesler kendilerine yönelik suçlamaları ve muameleleri şikâyet ettikten sonra, gönderildikleri iskân bölgelerinde başlarından geçen olayları da dilekçelerinde dile getirmişlerdi. Arabistan, Hüdavendigar, Sivas, Kastamonu ve İzmir taraflarına gönderildikleri sırada kendilerine yevmiye ve tayın verilmediğini, *nefjedildikleri* Arabistan çöllerinde pek çoklarının açlıktan ve havanın sıcaklığından öldüğünü belirten Çerkesler, diğer iskân bölgelerindeki akrabalarının da açlık ve dilenme derecesine geldikleri halde iskân edilmelerine henüz teşebbüs edilmediğini dile getirmişlerdi (BOA. Y. MTV 2/11).

Çerkes göçmenler devletin, Rumeli'deki bina ve arazileri, kendileriyle birlikte göç ederek gelen *ahali-i kadimeye* verdiğini, böylece onların memleketlerine avdet etmeye başladıklarını, ancak kendileri için Osmanlı memleketinde arazi tahsisatı yapılmadığı gibi, devlet memurlarının, hatta devlet adamlarının bazılarının kendilerine tahammül etmediklerini, bu kişilerin Osmanlı ülkesinde kendilerini barındırmamaya kararlı olduklarını düşünmekteydiler. Devletin kendilerini isyancı olarak gördüğünü, dolayısıyla Anadolu'da barındırılmayacaklarını bildiklerini, bunu da Ahmet Refik Paşa'nın ve diğer valilerin tavırlarından anladıklarını söyleyen Çerkesler, Hüdavendigar'da Çerkes yaşatmayacağına, huzuruna giren Çerkes heyetine bizzat söyleyen Ahmet Refik Paşa'nın tavrının benzerini, diğer vilayetlerdeki soydaşlarının da gördüğünü ileri sürmekteydiler. Cemil Paşa tarafından yapılan tahkikatın neticesinin de kendilerini teyit ettiğini iddia eden Çerkesler, Türklerin Çerkesleri adeta esir etmek istediklerini ancak bu durum karşısında sabır ve tahammüle iktidarlarının kalmadığını belirterek, "dilenmekten ve mezellele sürtmekten kurtulmak ve

devletçe ilerüde vücudumuzdan istifade olunmak için Anadolu'da vakı' arazi-i hâliye-i mîrîyyeden bizi geçindirecek kadar münbit mahallere arazinin vüs'atına göre akribâ ve taallukatımız yekdiğerimizden tefrik olunmaksızın iskân edilerek her hukukta ahâl-i kadîme ile müsâvî tutulmamıza..." irade buyrulması ile uygun boş arazilere bir an evvel iskânımızı istirham ederiz şeklindeki isteklerini ve taleplerini sıraladıktan sonra, telef olmaktan kurtulmalarının ancak bu şekilde mümkün olabileceğini de ilave etmişlerdi (BOA. Y. MTV-2/11). Çerkes göçmenlerin şikâyetlerinde dikkati çeken konulardan biri akrabalarından ayrılmak istememeleri olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, yer konusundaki taleplerinde akraba çevrelerinin belirleyici olduğu şeklinde daha önce yapılan tespitle de örtüşmektedir. Ancak daha da önemlisi bazı yetkililerin görevlerini ihmalleri veya kötüye kullanmaları anlamına gelebilecek tavırlarıydı. Bu mesele göçmenler tarafından devamlı bir şekilde dile getirilmiştir. Fakat görevlilerin ihmali veya görevini kötüye kullanmaları durumu genel bir sorun olmaktan çok şahsi bir meseleydi. Göçmenlerin gerek kalıcı iskân bölgelerine sevklerinde, gerekse bu yerlerde süratli bir şekilde yerleştirilmelerinde her zaman karşılaşılabilecek bir sorundu.

Göçmenlerin kalıcı iskân bölgelerine gönderildikten sonra erken iskân edilmelerinde görevlilerin doğrudan büyük etkileri olmaktadır. Gerekli hassasiyeti gösteren görevlilerin bu işte başarılı oldukları görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu görevlilerin göçmen sorununun çözümü konusunda önemli hizmetleri olmuştu. Osmanlı memleketine gelerek Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilayetleri ile Malatya Sancağı'na gönderilen göçmenlerin tamamının, Sivas ve Amasya'da bulunanların da önemli bir kısmının kısa sürede yerleştirilmelerinde görevlilerin rolü büyük olmuştu. Bu kapsamda Sivas'taki 8.321 haneden 4.375'i (22.778 nüfus), göçmenler için yeniden imar olunan 207 köyde toplu olarak, 1.437 hane (8.475 nüfus) ise dağınık bir şekilde iskân edilmiş iken, misafir olarak barınmakta olan 2.509 hanenin (13.731 nüfus) baharda iskân edilmeleri için çalışmalara başlanmıştı (BOA. Y. MTV-8/45). Göçmenler için köylerin yeniden imar edilmek mecburiyetinde kalınması, devletin meseleye verdiği önemi göstermesinin yanında, işin ekonomik boyutuna da bir örnektir. Yeni köyler imar etmede göçmenlerin yerleşiklerle yaşamaları muhtemel sorunların önüne geçme fikrinin de etkili olduğu düşünülmektedir. İşin başka bir boyutu da, göçmenlerin yerleştikleri bölgelerdeki hayat şartlarının elverişsizliği idi. Nitekim onlar için kurulan veya kendileri tarafından oluşturulan köyler ve kasabaların bazıları yirmi-otuz sene sonra birer mezarlık durumuna gelmişti (Berkok 1958: 529).

Göçmenlerin iskânı ile görevli taşradaki memurlar dışında merkezden de gönderilenler de vardı. Devlet, etkinliklerini artırmak için komisyon vasıtasıyla onlara harcırah ödemekteydi (BOA. DH. MKT-1392/119). Buna rağmen devlet memurlarının veya mahalli idarecilerin görevlerini ihmallerinden kaynaklanan pek çok örnek mevcuttur. Bunlardan birinde, göçmenlerin durumu hakkında bilgi sahibi olan bir şahsın şikâyetleri üzerine hükümetin duruma müdahale ettiğine dair ayrıntılar yer almıştır. Rusya'ya terk edilen Acaralar ve Livane kazalarından, Trabzon ve Sivas vilayetleri ile Canik sancağına gelen yirmi bin kadar nüfustan müteşekkil göçmen kafilesi uzun bir müddet geçmiş olmasına rağmen, mahalli idarecilerin kayıtsızlıkları yüzünden iskân edilememişler ve bu duruma padişahın rıza göstermeyeceği ifade edilmiştir (BOA. Y. EE-44/129, 23 S 1297/05, ayrıca bk. BOA. DH. MKT-1454/86). Göçmenlerin durumunu takip ederek ilgili yerlere bildiren görevliler de vardı. Bunlardan biri Muhâcir Vekili idi. Vekil herhangi bir aksama gördüğünde bunu komisyona, hatta Babiâli'ye bildirmekle mükellefti. Vekil Mustafa, Erzurum'da bulunan göçmenlerin son derece sıkıntıya düştüklerinden telgrafla Babiâli'yi haberdar etmişti (BOA. YEE-5/6).

Göçmenlerin, kalıcı bir şekilde iskân edildikten sonra yaşadıkları sıkıntılardan biri de, mekâna veya coğrafi şartlara alışamamaları şeklinde kendini göstermiştir. 93 Harbi'nden sonra Suriye ve Yemen taraflarına iskân edilmek üzere gönderilen ve oralarda kısa bir süre kalan üç yüz hanelik Çerkes göçmeni, bölgenin havasına ve suyuna alışamadıklarını belirterek Muhâcirin Komisyonu Riyaseti'ne müracaat etmiş ve İzmit Sancağı'na gönderilmelerini talep etmişlerdi (BOA. DH. MKT-1325/23, 11 ZA 1295). Yer değişikliği talebi karşılanmadığı için geldikleri yeni coğrafyada yaşamaya devam eden göçmenler büyük sıkıntılara maruz kalmışlardı. Kafkasya'nın dağlık iklimine alışkın olan Çerkesler, bir yandan kötü hayat şartları diğer taraftan sıcak ve rutubetli iklim özellikleri sebebiyle salgın hastalıklarla mücadele etmek mecburiyetinde kalmış, büyük bir kısmı her çeşit hastalık sonucu yok olmuştu (Torun 2005: 73).

Kalıcı iskân bölgelerinde yaşanan başka bir sorun da uyum sorunuuydu. Bu yerlerde kimi zaman halkın, kendilerini kabul etmemesinden kaynaklanan müdahaleleri, kimi zaman da kendilerinin çevreye verdikleri rahatsızlıklar zaman içerisinde sorun haline gelmeye başlamaktaydı. Bunun sonucunda yerleşik çiftçilerle göçmenler arasında yirminci yüz yıla kadar sürecek olan düşmanlığın tohumları ekilmiştir (Shaw 1983: 154). Arşiv belgeleri arasında bu duruma dair çeşitli örnekler mevcuttur. Kars taraflarında meskûn olan Çerkes göçmenlerinin Tekay kabilesi mensuplarından olan Ali,

Mahmud ve Musa beylerin arazilerine çevreden yapılan müdahaleler şikâyet konusu olmuş ve durumun önlenmesi konusunda Erzurum Valisi ikaz edilmişti (BOA. A. MKT. MHM-326/89). Sivas bölgesinde, kendi mülkleri olmamakla beraber aşiretler tarafından kullanılan arazilerin göçmenlere tahsis edilmesi, söz konusu aşiretlerin hoşnutsuzluğuna yol açtığından göçmenlere sık sık saldırılar yapmaya başlamışlardı (Cuthell 2005: 178; Bayraktar 2008: 61). Hatta Afşar Aşiretinin saldırılarını önlemek için askeri tedbirlere ihtiyaç olmuştu. Yine Habur taraflarına yerleştirilen göçmenleri aşiretlerin taarruzlarından korumak için burada kışla inşa edilmiş olması (Saydam 1997: 190) göçmenlerle yerleşik halk arasındaki sorunun oldukça ciddi olduğunu göstermektedir. Öyle ki, iki taraf arasında mahkemelere yansıyan çeşitli davalar mevcuttu.

Bu kapsamda, Tokat taraflarında iskân edilen göçmenler ile yerli halk arasında yaşanan arazi davalarının hal edilmesi için Sivas Vilayeti'ne gönderilen tahriratın, gereğinin yapılması için Muhâcirin Komisyonu Riyaseti'ne de havale edilmesi ihtiyacı hâsıl olmuştu (BOA. DH. MKT-1392/119). Sivas Vilayeti ve Ankara'ya bağlı Çorum'da iskân edilen Çerkes göçmenlerin, köylülerin ve arazilerini zapt etmeleri üzerine, Hacı Köyü sakinlerinden Nakizâde İbrahim Edhem ve diğer köylüler durumu şikâyet edince hükümet Sivas Valisini, halkın hukukunu koruması ve göçmenlerin taşkınlıklarını önlemesi konusunda ikaz etmişti (BOA. DH. MKT-1586/21).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Anadolu'nun çeşitli yerlerine Lazların yerleştirilmesi o bölgelerde yaşamakta olan gerek Müslüman gerekse Hıristiyan ahaliyi huzursuz etmişti. Lazların gerçekte sahip oldukları "bela çıkarıcılık" niteliğinin derecesini çok aşan ölçüde *bela çıkarıcılar* olarak şöhrat bulmalarından kaynaklanan bu durumun, bir ön yargıdan ibaret olduğu, kendileriyle ilgili şikâyetlerin oldukça sınırlı kalmasından da anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Lazların istenmemesinin sebeplerini başka alanlarda aramanın daha doğru olacağı kanaatine varılabilir. Osmanlı Devletinin, köylülerin yeni gelen Lazlara ve diğer göçmenlere bağış niteliğinde tohumluk vermeye, onların ev yapmaya, araziye tarıma elverişli duruma getirme çalışmalarına katılmaya mecbur tutulması şeklindeki iskân politikası böyle bir sonuca yol açmış olmalıdır. Çünkü Lazların ve diğer göçmenlerin yerleştirildiği her yerde köylülerin, yabancıların yararına çalışmaları ve yoksullaşmaları kaçınılmaz bir hale gelmiş olmaktadır (McCarthy 1998: 124, 125).

Yine, Bulgaristan ve Orta Anadolu'ya yerleştirilen Gürcüler ve Nogay Tatarları eski göçebelik yöntemlerine dönüp yeni yerleşenlere ve eski yerleşmiş

çiftçilere saldırmaya başlamış, bu durum önemli bir kargaşaya yol açmıştı. Müslümanlardan bir kısmı, Hıristiyan topraklarında barınamamalarını ve kaçmalarını mecburi kılan baskıyı unutmuyup Müslüman olmayan komşularına karşı Osmanlı İmparatorluğunda o güne kadar bilinmeyen bir intikam alma hevesine girişmişler, bu hal bir çatışma zemini meydana getirmişti (Shaw 1983: 154). Bu kapsamda Çerkesler, evlerini barklarını ellerinden alan kişiler olarak gördükleri Kafkasyalı Hıristiyanlara karşı besledikleri güçlü nefreti, kendi içlerinde yeni yurtları olan Anadolu'ya da taşımışlardı. Bununla bağlantılı olarak Doğu Anadolu'daki Hıristiyan Ermenileri her zaman düşman olarak görmüşlerdi (McCarthy 1998: 122). Yerli halkla göçmenler arasında yeni iskân bölgelerinde zaman zaman görülen anlaşmazlıkların ve çatışmaların bir kısmının bu durumdan kaynaklandığı düşünülmektedir.

Kalıcı iskânları gerçekleşen göçmenlerin önemli bir sıkıntısı ortadan kalkmakla birlikte, yeni yerlerinde geçim derdiyle uğraşmak mecburiyetinde kaldıkları görülmektedir. Bu sebeple devletten talep ettikleri şeylerin başında arazi gelmiştir. Devlet de imkânlar dâhilinde boş arazilerin göçmenlere dağıtılarak ekilip biçilmesini ve onların geçimlerini temin etmelerini sağlamaya çalışmıştı. Anadolu'daki çeşitli vilayetlerde iskân edilmeleri kararlaştırılan göçmenlere, ürün verimine göre yüz dönümden yüz otuz dönüme kadar arazi verilmesi Muhâcirîn Komisyonunca talep edilmiş ve bunun üzerine Şûrâ-yı Devlet tarafından konu ile ilgili kararname hazırlanarak padişahın onayına sunulmuştu (BOA. Y. A. HUS-162/53). Göçmenlere arazilerin mülkiyeti devredilmeyip kullanım hakkı verilmekteydi. Bu durum Anadolu'da uzun süreden beri ikamet etmekte olan göçmenlerin şikâyetlerine yol açmıştır. Kafkasya'dan Anadolu'ya yıllar önce gelmiş olan Çerkesler ile Abazalar, Rusya Devleti'nin kendi arazilerine başka aşiretler yerleştirmiş olması sebebiyle Anadolu'da ekip biçmekte oldukları toprağın mülkiyetinin kendilerine verilmesi konusunda büyük çaba göstermişlerdi. Taleplerini hükümete bildiren göçmenlere, Osmanlı memleketine 15–20 yıl önce gelmiş olanlara arazi verilemeyeceği yönünde olumsuz cevap verilmişti (BOA. MV. (Meclis-i Vükela Mazbataları)-225/12). Devletin, tamamına olmasa bile arazi tahsis etmesi göçmenler açısından, geçimlerini temin etmeleri konusunda önem arz etmekle birlikte bunun bir anlamının olabilmesi için onların araziyi verimli bir şekilde ekip biçmesi gerekmektedir. Ancak onların büyük bir bölümünün, kötü tarım yöntemleri, kötü yönetim, hastalık, diğer göçmenlerin saldırıları gibi sebeplerle araziyi iyi değerlendiremeyip büyük toprak sahiplerine terk etmek mecburiyetinde kaldıkları görülmektedir (Shaw 1983: 154). Arazi elde edemeyip başkasının yanında işçi olarak çalışmak

mecburiyetinde kalanlar da vardı (Karpat 2003: 120). Görüldüğü gibi iskân edilmek göçmenlerin sorunlarını ortadan kaldırmadığı gibi bazen hesapta olmayan sıkıntılarının da başlangıcını meydana getirmekteydi. Tarım tekniklerinden habersiz olan göçmenlerin kendilerine tahsis edilen arazileri randımanlı bir şekilde kullanamamaları geçimleri için önemli bir sıkıntı kaynağı olmuştur. Geçim sıkıntısından kurtulmayı başaramayan göçmenlerin vahim bazı sonuçlar doğurabilecek yollara tevessül ettikleri de görülmekteydi. Onların bu muhtaç durumundan yararlanan ve aralarında bazı devlet görevlilerinin bulunduğu muhtekirlere özellikle bazı Çerkes aileleri kız çocuklarını düşük bir bedel karşılığı cariyeler olarak satmak mecburiyetinde kalmaktaydılar (Saydam 1997: 191, Akyüz 2008: 48). İçine düştükleri zillet, sefalet ve açlık yüzünden ölen göçmenlerin yetim çocukları da cariyeler olarak *vükelâ hazeratına* hediye olarak gönderilmisti.

Geçim sıkıntısının sebep olduğu başka bir olumsuzluk da göçmenler arasında başta hırsızlık olmak üzere çeşitli suçların yaygın olarak işlenmesiydi. Yalnız Canik Sancağı'nda göçmenler tarafından çalınan at, öküz ve davalarının sayısı 25,000'e varmıştı (Karal 1995: 278). Göçmenler arasında, giderek artış gösteren söz konusu suçların önlenmesi için hükümet çeşitli tedbirler almıştı. Onların silahla dolaşmamaları, kabile üyelerinin hırsızlık, yağmacılık gibi fiilleri işlemeyeceklerine dair ileri gelen kabile beylerinden birini kefil gösterme mecburiyetleri, buna rağmen suç işlemenin önüne geçilemediği durumlarda hapis ve sürgün cezalarına başvurulması bu cümleden tedbirlerdi (Saydam 1997: 193). Bütün çabalara rağmen ortaya çıkan tablo ürkütücüydü. Bu durumu savaşların doğal sonuçları olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim günümüzde de savaşların benzer sonuçlar doğurduğu görülmektedir.

Geçim sıkıntısının ortaya çıkmasının bir diğer sebebi de göçmenlerin yevmiyelerinin kesilmesiydi. Muhâcir Nizamnâmesi gereği geçici iskân bölgelerinde olduğu gibi, kalıcı iskân bölgelerinde misafir durumunda olanlara da yevmiye verilmekteydi. Bu yevmiyelerin herhangi bir sebeple kesilmesi göçmenleri oldukça mağdur duruma düşürmekteydi (bk. BOA. Y. PRK. KOM 3/52, 03 CA 1299). Dolayısıyla bu durum geçim sıkıntısının ortaya çıkmasına ve bunun da zaman içerisinde çeşitli yolsuzlukların yaşanmasına sebep olacağı açıktır. Bu durumdaki göçmenlerin bir kısmının çeşitli yolsuzluklar yaptıkları, yapılan yazışmalardan da anlaşılmaktadır (BOA. DH. MKT-1336/51).

Kalıcı iskân bölgelerinde çok çeşitli sorunların meydana gelmesinin önüne geçilememiştir. Ülke dışından gelen göçmen sayısının fazlalığı ve içinde bulunulan şartların ağırlığı bunda belirleyici olmuştur. Buna rağmen felaketin boyutu ile mukayese edildiğinde aksamaların, işin tabiatı gereği olduğu sonucuna varılabilir.

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Rusya Kırım Savaşı ve 93 Harbi gibi iki önemli savaşta karşı karşıya gelmişlerdir. Bu savaşların her iki taraf için de önemli sonuçları olmuştur. Osmanlı Devleti açısından birçok sonucunun yanında özellikle nüfusa dair sonuçları dikkate değerdir. Kırım Savaşı ve 93 Harbi esnasında ve sonrasında Osmanlı memleketine doğru Kırım ve Kafkasya'dan kitlesel göçler gerçekleşmiştir. Bu göçler devleti uzun yıllar içinden çıkılması zor bir sorunla karşı karşıya getirmiştir. Osmanlı Devleti göçmenlerden kaynaklanan sorunların ortadan kaldırılması ve gelen nüfusun kalıcı ve güvenli bir şekilde yerleştirilmesi için çeşitli tedbirler almıştır. Ancak alınan bütün tedbirlere rağmen göçmenlikten kaynaklanan sorunlar tam olarak ortadan kaldırılamamıştır. Bu sorunlar çeşitli aşamalarda görülmüştür.

Rusya'nın işgali veya tehdidi altındaki bölgelerden Osmanlı ülkesine doğru harekete geçen göçmenler ilk olarak yolculukları boyunca birçok sıkıntıyla yüz yüze gelmişlerdir. Bu sıkıntıların en önemlileri sevkıyat sırasında yaşanan güvenlik sorunu idi ki, bu süreçte gerek nakil vasıtalarının yetersizliği gerekse nakliyat sırasında yaşanan aksamlar yüzünden çok sayıda insan hayatını kaybetmişti. Yolculuk boyunca yaşanan ciddi bir sorun da beslenme sorunuydu. Yeterli gıda alamadıkları için hayatlarını kaybeden göçmenlerin durumu konuyu bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır.

Göçmenlerin intikal bölgelerinde yaşadıkları sıkıntılar ise daha büyüktü. Bu aşamada görülen en önemli sorunlar barınma, beslenme ve zamanında iskân bölgelerine sevk edilememek şeklinde ortaya çıkmıştı. Göçmenlerin yoğun olarak geldikleri başkent İstanbul en önemli intikal bölgesiydi. Trabzon ve Samsun limanları da binlerce göçmenin geldiği yerler arasındaydı. Gelen göçmenlerin, sevk edilinceye kadar geçici bir iskâna tabi tutulmaları, barındırılmaları ve beslenmeleri ile giyim ve ısınma başta olmak üzere diğer ihtiyaçlarının karşılanmasında büyük sıkıntılar yaşanmasının önüne geçilememiştir. Bu esnada binlerce insan salgın hastalık, kötü beslenme ve açlık yüzünden ölmüştür. Geçici iskân bölgelerinde görülen başka bir sorun da güvenlikle ilgiliydi. Ortam, gerek göçmenlerin gerekse diğer insanların güven-

liğinin tam olarak temin edilmesine imkân vermediğinden, zaman zaman çeşitli sıkıntılar ortaya çıkmıştı.

Gerek halkın gerekse devlet memurlarının göçmenler için yaptığı yardımlar önemli olmakla birlikte bu yardımlar onların parasal sorunlarını tam olarak çözememiştir. Göçmenlerin kalıcı iskân bölgelerine sevki öncesinde çeşitli yer taleplerinde bulunmaları dikkate değerdir. Daha çok akrabalarının önceden gittiği yerlere yerleşmek isteyenlerin bir kısmı da bir süre sonra kendi memleketine dönecekleri düşüncesiyle, olabildiğince yakın yerlere yerleştirilmeyi talep etmişlerdi. Göçmenlerin taleplerinin bir kısmının karşılanamadığı ve bunun da bir hoşnutsuzluğa yol açtığı anlaşılmaktadır.

Göçmenlerin kalıcı iskân bölgelerine ulaşmaları sorunlarını bir bütün olarak ortadan kaldırmamıştır. Teknik sebeplerin yanında devlet memurlarının ve görevlilerinin ciddi ihmalleri ve tedbirsizlikleri de bunda önemli bir rol oynamış olmalıdır ki, bu kişiler çeşitli kereler yetkililer tarafından ikaz edilmişler hatta görevden alınanlar dahi olmuştur. Coğrafyaya ve iklime uyum sağlayamamak göçmenleri en çok zorlayan etkenlerdendi. Bu sorunu anında ortadan kaldırmak mümkün olmadığı için göçmenler, yerlerinin değiştirilmesini istemişlerdir. Yerleşik halkla yaşadıkları sorunlar da göçmenler için başka bir sıkıntı sebebiydi. Çünkü bazen yerli halkla göçmenler arasında çatışmalar ve arazi anlaşmazlıkları meydana gelmiştir. Göçmenlerin kalıcı iskân bölgelerindeki temel sorunlarından biri de geçim derdi idi. Tarım yapma konusunda yaşadıkları zaaf bir yana, bir kısmına arazi tahsisi yapılmamış olması veya bu konuda geç kalınması çeşitli şikâyetlere yol açmıştır. Tarım yapma imkânını elde edemeyen göçmenler ise genellikle işçi olarak hayatlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Herhangi bir şekilde geçim sıkıntısı içine düşenler için ise çeşitli yolsuzlukların gündeme gelmesi kaçınılmaz olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca adeta göçmen akınına sahne olan Osmanlı memleketinde bu gelişmelerden kaynaklanan çeşitli sorunlar yaşandığı bilinmektedir. Devlet, Kırım Savaşı ve 93 Harbi sürecinde yüz binlerce göçmenin sorununa muhatap olmuş ve içinde bulunduğu ağır şartlara rağmen bunu çözmek için gayret göstermişti. Göçmenlerin harekete başladıkları andan yerleştirildikleri zamana ve hatta sonrasına kadar yaşanan bu sıkıntıların ortadan kaldırılması konusunda önemli bir başarı sağlandığı kolaylıkla söylenebilir. Ülkeye gelen göçmenlerin çoğunun kısa sayılabilecek bir sürede çeşitli yerlere yerleştirilmiş olmasından da bunu anlamak mümkündür.

Kaynaklar

a. Arşiv Kaynakları

- BOA, A. MKT. MHM-192/33, 02 S 1277/20 Ağustos 1860.*
BOA, A. MKT. MHM-326/89, 16 L 1281/14 Mart 1865.
BOA, A. MKT. NZD -314/65, 20 ZA 1276/10 Haziran 1860.
BOA, A. MKT. NZD-281/8, 27 N 1275/01 Mayıs 1859.
BOA, A. MKT. NZD-315/3, 26 ZA 1276/16 Haziran 1860.
BOA, A. MKT. NZD-330/4, 21 R 1277/05 Kasım 1860.
BOA, A. MKT. NZD-381/55, 25 CA 1278/29 Kasım 1861.
BOA, A. MKT. UM-374/77, 03 R 1276/31 Ekim 1859.
BOA, A. MKT-1325/46, 22 ZA 1295/18 Kasım 1878.
BOA, Y. MTV-8/45, 01 RA 1299/21 Ocak 1882.
BOA, DH. MKT-1325/23, 11 ZA 1295/07 Kasım 1878.
BOA, DH. MKT-1333/95, 08 Z 1297/11 Kasım 1880.
BOA, DH. MKT-1334/99, 12 CA 1298/11 Nisan 1881.
BOA, DH. MKT-1335/78, 28 CA 1298/27 Nisan 1881
BOA, DH. MKT-1336/51, 12 B 1298/09 Haziran 1881.
BOA, DH. MKT-1336/78, 06 Ş 1298/03 Temmuz 1881.
BOA, DH. MKT-1392/119, 22 R 1304/17 Ocak 1887.
BOA, DH. MKT-1454/83, 27 M 1305/15 Ekim 1887.
BOA, DH. MKT-1454/86, 27 M 1305/15 Ekim 1887.
BOA, DH. MKT-1464/103, 04 RA 1305/20 Kasım 1887.
BOA, DH. MKT-1586/21, 19 CA 1306/21 Ocak 1889
BOA, DH. MKT-1749/28, 21 Z 1307/07 Ağustos 1890.
BOA, DH. MKT-1324/47, 09 L 1295/07 Ekim 1878.
BOA, İ. DH-65063, 02 CA 1297/12 Nisan 1880.
BOA, MV -225/12, 24 RA 1299/13 Şubat 1882.
BOA, Y. A. HUS-159/33, 17 M 1295/21 Ocak 1878.
BOA, Y. A. HUS-159/43, 18 C 1295/19 Haziran 1878.
BOA, Y. A. HUS-162/53, 14 L 1296/01 Ekim 1879.
BOA, Y. A. HUS-163/77, 19 S 1297/01 Şubat 1880,
BOA, Y. A. HUS-164/8, 13 R 1297/24 Şubat 1880.

- BOA, Y. A. HUS-165/66, 29 Ş 1297/06 Ağustos 1880.*
BOA, Y. A. HUS-169/30, 03 S 1299/24 Aralık 1881.
BOA, Y. A. HUS-175/25, 25 S 1301/25 Aralık 1883.
BOA, Y. A. HUS-175/26, 14 M 1301/14 Kasım 1883.
BOA, Y. A. HUS-175/29, 15 M 1301/15 Kasım 1883.
BOA, Y. A. HUS-175/112, 25 S 1301/25 Aralık 1883.
BOA, Y. EE-44/129, 23 S 1297/05 Şubat 1880.
BOA, Y. EE-5/6, 03 C 1297/12 Mayıs 1880.
BOA, Y. MTV-2/11, 15 N 1296/02 Eylül 1879.
BOA, Y. PRK. DFE-1/20, 08 RA 1308/22 Ekim 1890.
BOA, Y. PRK. KOM-3/52, 03 CA 1299/23 Mart 1882.

b. Kitaplar ve Makaleler

- Akçora, Ergünöz (1996). *Geçmişten Günümüze Çeçenler*. İstanbul: Turan Yay.
- Akyüz, Jülide (2008). “Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu’ya Göç Hareketleri”. *Bilig* 46: 37-56.
- Badem, Candan (2005). “Kırım Savaşı’nın Osmanlı Toplumsal Yaşamına Etkileri”. *Toplumsal Tarih Dergisi* 133: 64-71.
- Bala, Mirza (1997). “Kırım”. *İslam Ansiklopedisi*. C. VI. Eskişehir: MEB Yay. 757.
- Bayraktar, Hilmi (2008). “Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti’ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)”. *Bilig* 45: 45-72.
- Berkok, İsmail (1958). *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Bilge, M. Sadık (2005). *Osmanlı Devleti Ve Kafkasya, Osmanlı Varlığı Döneminde Kafkasya’nın Siyasi-Askeri Tarihi Ve İdarî Taksimatı (1454-1829)*. İstanbul: Eren Yay.
- Cuthell JR, David Cameron (2005). *The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation Of Ottoman Anatolia 186-1866*. Dissertation. Columbia: Columbia University.
- Demirel, Muammer (2005). “Kırım Savaşı’ndan Sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Göçmenler”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 28: 311-319.
- _____ (2008a). “Türkiye’de Bosna Göçmenleri”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 12(2): 285-306.
- _____ (2008b). “XIX. Yüzyılda Bursa’da Göçmen İskânı”. *Bursa’nın Zenginliği Göçmenler*. Ed. Zeynep Dörtok Abacı. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yay. 31-50.

- Demirtaş, Mehmet (1996). *93 Harbi Sonrası Doğu Anadolu Nüfus Hareketleri*. Yüksek Lisans Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Eren, Ahmet Cevdet (1966). *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*. İstanbul: Nurgök Matbaası.
- Erkan, Süleyman (1996). *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay.
- Firuzoğlu, Safarov Rafik (1999). “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler”. *Osmanlı*. C. IV. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 687-696.
- Habiçoğlu, Bedri (1993). *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler ve İskânları*. İstanbul: Nart Yay.
- İpek, Nedim (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Trabzon: Serander Yay.
- _____ (1994). *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877-1890)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Karal, Enver Ziya (1995). *Osmanlı Tarihi*. C. V. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Karpat, Kemal (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- McCarthy, Justin (1998). *Ölüm ve Sürgün (Death and Exile), Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi-1821-1922*. Çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Yay.
- Öztürk, Adil Adnan (1998). “Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkileri İle Rumeli’den İzmir’e Yapılan Göçler (1878-1912)”. *Tarih ve Toplum Dergisi* 30(178): 54-62.
- Saydam, Abdullah (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- _____ (1999). “Kırım ve Kafkasya’dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti”. *Osmanlı*. C. IV. Ed. Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 677-686.
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. C. II. Çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: e Yay.
- Süren, Zafer (2000). “Kafkasya’dan Göçlerde Sosyal Yapı”. *Tarih ve Toplum Dergisi* 34(199): 21-25.
- Torun, Zehra Açicbe (2005). “Kuzey Kafkasya Halklarının Anıları”. *Toplumsal Tarih* 133: 72-81.
- Yıldız, Berat (2006). *Emigrations From the Russian Empire to the Ottoman Empire: An Analysis in the Light of the New Archival Materials*. Master’s Thesis. Ankara: Bilkent University.
- Yıldız, Muharrem (2006). *Dünden Bugüne Kafkasya*. İstanbul: Yitik Hazine Yay.
- Zeyrek, Yunus (2000). “Acara ve Acaralılar”. *Tarih ve Toplum Dergisi* 34(199): 12-20.

Troubles of Crimean and Caucasian Immigrants in the Ottoman State

Mehmet Demirtaş*

Abstract

Mass migrations came into existence in places which were under Russian occupation during and after the Crimean War fought between the Ottoman State and Russia, and after the 1877-1878 Ottoman-Russian war in the second half of the 19th century. Hundreds of thousands of immigrants faced huge difficulties both on the way and in temporary settlement areas. These troubles continued to a certain extent following settlement too. This article emphasizes the troubles of immigrants who came from Crimea and Caucasia to the safe regions of the Ottoman State and dwells on the precautions taken by the state to lessen these troubles. Since previous studies concerning this period mostly involve numerical data, this study focuses in detail on the nature of the troubles experienced by immigrants.

Keywords

Ottoman, Crimea, Caucasia, immigration, immigrant, settlement.

---

* Assist. Prof., Bitlis Eren University, Faculty of Science and Letters, Department of History / Bitlis demirtasm@gmail.com

Особенности проблем переселенцев Крыма и Кавказа, прибывших в Османское государство во второй половине XIX в.

Мехмет Демирташ*

Аннотация

Во время и после Крымской войны и русско-турецкой войны 1877-1878 гг. между Россией и Османским государством во второй половине 19-го века, происходит процесс массовой миграции населения с оккупированных или оказавшихся под влиянием России территорий. Сотни тысяч мигрантов столкнулись с огромными трудностями как на пути следования, так и в районах временного проживания. Вышеупомянутые проблемы частично продолжались и после того, как они были расселены. В то время когда большинство мигрантов серьезно пострадали и сотни тысяч погибли от голода, болезней и холода, остальные были обречены жить в ужасных условиях. В этой статье подчеркнуты проблемы мигрантов Крыма и Кавказа, с которыми они столкнулись в процессе расселения в относительно безопасных регионах Османского государства и меры государства, принятые в целях устранения этих проблем. Так как исследования данного периода в основном содержат цифровые данные, посчиталось необходимым подробно и детально рассмотреть проблемы мигрантов.

Ключевые Слова

мигрант, голод, нищета, эпидемия, суровые зимы, расселение.

---

* доц., доктор, университет Битлис Эрен, факультет литературы и естественных наук, кафедра истории / Битлис demirtasm@gmail.com